

استاد دکتر حجّتی و تفسیر کاشف

عباس همای^۱

اکرم دینانی دردشتی^۲

چکیده:

قدرشناسی و تجلیل از صاحبان علم و دانش و اصحاب فضیلت از سنت‌های حسنه‌ای است که جامعه علمی و پژوهشی ما در راستای بالندگی خود بدان نیازمند است. مقاله حاضر کوششی است در جهت معرفی استاد دکتر سید محمد باقر حجّتی و آثار و فعالیت‌های علمی ایشان؛ و از میان آثار این استاد گرانقدر به معرفی تفسیر «کاشف» و روش تفسیری آن پرداخته شده است.

کلید واژه‌ها: سید محمد باقر حجّتی، تفسیر کاشف، تناسب و همبستگی آیات.

معرفی استاد

حجّت الاسلام و المسلمین دکتر سید محمد باقر حجّتی، مؤسس رشته علوم قرآن و حدیث در دانشگاه‌های کشور، در پنجم اسفند سال ۱۳۱۱ هجری شمسی در بیت علم و روحانیت در شهرستان بابل متولد شد. جدّ ایشان آیت الله سید محمد باقر حجّتی از علمای بزرگ مازندران بود که در نجف اشرف به دریافت تصدیق اجتهاد و اجازه روایت و تصرف در امور حسبه از سوی حضرات آیات، سید محمد کاظم طباطبایی یزدی، آخوند محمد کاظم خراسانی و ملّا عبدالله مازندرانی نائل آمد.

۱- دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی واحدهای تهران مرکزی و تهران شمال (و مدعو واحد کرج)

۲- مدرس مدعو دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال و دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث واحد علوم و تحقیقات

پدرایشان، حجّت الاسلام والمسلمین سید محمد حجّتی نیز از علما و ائمّه جماعت معروف شهرستان بابل و یکی از دلدادگان به قرآن کریم بود و در طول ایام سال در مسجدی که در آن نماز جماعت اقامه می‌نمود، هفته‌ای یک شب جلسه تفسیر قرآن داشت و در تمامی شبهای ماه مبارک رمضان نیز مجالس قرائت و تفسیر قرآن را در طول سالیان متمادی، اداره می‌کرد. استاد دکتر سید محمد باقر حجّتی از همان کودکی، ملازم مسجد و مجلس قرائت و تفسیر پدر بزرگوارش بود، لذا در حالی که هنوز بیش از هفت سال نداشت، با قرائت قرآن و تجوید آن آشنایی یافت.

تحصیلات حوزوی

ایشان پس از پشت سر گذاشتن مکتب‌خانه، تحصیلات ابتدایی را تا کلاس چهارم در بابل طی کرد و چون در دوران شیرخوارگی به بیماری بسیار شدید و خطرناکی مبتلا شده بود، مرحوم پدرش نذر کرد که اگر از این بیماری بهبود یابد، او را به تحصیلات دینی بگمارد؛ لذا پس از طی کلاس چهارم ابتدایی برای تحصیل علوم دینی وارد مدرسه صدر بابل شد. وی همزمان با تحصیل علوم دینی در آن مدرسه، فن قرائت و تجوید را نیز نزد اساتید آن زمان آموخت. پس از گذراندن دروس سطح در مدرسه صدر بابل، در سال ۱۳۳۰ برای ادامه تحصیل به تهران آمد.

اساتید

ایشان حدود دوازده سال دروس فقه و فلسفه را در مدرسه مروی تهران فراگرفت و دوره‌هایی از خارج فقه و اصول فقه را نزد اساتید معظّمی هم چون: سید رضی شیرازی، سید صدرالدین رضوی، ابوالقاسم گرجی، ابو الحسن شعرانی، حسین واعظ زاده خراسانی و محمد تقی جعفری تبریزی فراگرفت و بیش از ده سال فلسفه و حکمت را نیز نزد شهید مطهری آموخت.

تحصیلات دانشگاهی

همزمان با تحصیل در مدرسه مروی به تحصیل در دانشکده معقول و منقول (الهیات و معارف اسلامی کنونی) مشغول شد و سرانجام پس از احراز رتبه اول دکتری معقول (حکمت و فلسفه اسلامی)، تدریس در دانشگاه را آغاز کرد. طی همین مدت در کنار

اشتغالات علمی دیگر برای نسخه های خطی موجود در کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران فهرستی نگاشت که توسط انتشارات دانشگاه تهران در دو مجلد چاپ و منتشر شده است.

فَعَالِیَّتِ هَای عِلْمِی - پِژوهِشی در دانشکده الهیات دانشگاه تهران

پس از اخذ مدرک دکترای معقول (حکمت و فلسفه اسلامی)، با توجه به معلومات فراوان فقهی و فلسفی که داشت، می توانست بر کرسی تدریس دروس فلسفی و فقهی تکیه زند، ولی استاد با پایمردی و برای رفع مهجوریت از قرآن کریم در دانشکده الهیات، به تدریس قرآن در پایین ترین سطح آن یعنی روخوانی و ترجمه قرآن کریم پرداخت و بدین سان معماری رشته علوم قرآن و حدیث در دانشگاه را آغاز کرد.

پس از مدتی، تفسیر قرآن کریم را نیز در دانشکده آغاز کرد و با وجود انتقادات و اذیت‌هایی که از سوی افرادی ناباب در کلاس به ایشان می شد، با حمایت شهید مطهری به تدریس درس تفسیر قرآن ادامه داد که محصول آن به صورت کتابی در آمد که پس از انقلاب اسلامی به عنوان «تفسیر سوره واقعه» به چاپ رسید.

پس از مدتی به پیشنهاد ایشان درس «تاریخ قرآن» به عنوان یکی از مواد درسی تصویب شد و با وجود مشکلاتی که پیش از انقلاب وجود داشت، هسته اولیه و نهال علوم قرآنی را در دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران غرس نمود که پس از انقلاب اسلامی، این رشته به عنوان رشته ای مستقل تحت عنوان «علوم قرآن و حدیث» در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد و دکتری تأسیس گردید.

اگر گفته شود که حضور قرآن و حدیث در دانشگاه به عنوان رشته ای آموزشی، محصول تلاش و پایمردی این استاد بزرگوار است، سخنی به گزاف نیست. افزون بر این، نوشته‌های قرآنی و حدیثی ایشان که بارها به چاپ رسیده است، نیز گواهی دیگر بر این نقش والاست.

آثار استاد

استاد دکتر محمد باقر حجّتی در زمینه علوم اسلامی، پژوهش های ارزنده ای به جامعه علمی و پژوهشی ارائه نموده است که به بخشی از آنها اشاره می شود:

الف- کتب به زبان فارسی

- ۱- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه «دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران»، در دو مجلد.
- ۲- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملک، در شش مجلد.
- ۳- اسلام و تعلیم و تربیت.
- ۴- آداب تعلیم و تعلم در اسلام که ترجمه و شرح کتاب «منیة المرید فی آداب المفید و المستفید» شهید ثانی است.
- ۵- پژوهشی در تاریخ قرآن کریم.
- ۶- سه گفتار پیرامون «مسائل تربیتی اسلام».
- ۷- روانشناسی از دیدگاه غزالی و دانشمندان که ترجمه و شرح کتاب «الدراسات النفسیة عند المسلمین و الغزالی بوجه خاص» اثر دکتر عبدالکریم عثمان است.
- ۸- گامی فراسوی روانشناسی اسلامی، این کتاب ترجمه و شرحی است بر کتاب «نحو علم النفس الاسلامی» از دکتر حسن محمد شرفاوی.
- ۹- درآمدی بر تحقیق در «اهداف و مقاصد سوره‌های قرآن کریم» که ترجمه و شرح مبسوطی است بر کتاب «اهداف کل سورة و مقاصدها فی القرآن الکریم» از دکتر عبدالله محمود شحاته.
- ۱۰- اسباب النزول.
- ۱۱- تاریخ شیعه که ترجمه‌ای است از کتاب «تاریخ الشیعة» اثر استاد محمد حسین مظفر.
- ۱۲- میثاق در قرآن که با همکاری دکتر عبدالکریم بی‌آزار شیرازی تهیه شده است.
- ۱۳- تفسیر کاشف که این نیز با همکاری دکتر بی‌آزار شیرازی تألیف شده است.
- ۱۴- اسلام در کنار داغدیدگان، این کتاب ترجمه و شرحی است بر کتاب «مسکن الفؤاد عند فقد الاحیة و الاولاد» شهید ثانی.
- ۱۵- تفسیر سوره واقعه که این کتاب تفسیر ۲۶ آیه از سوره «الواقعة» است.
- ۱۶- چهارده مقاله، اکثر گفتارهای این کتاب مربوط به تفسیر و علوم قرآن است.

- ۱۷- مقدمه ای بر تاریخ قرآات القرآن الکریم، این کتاب ترجمه‌ای است از کتاب «القراءات القرآنیة» از دکتر عبدالهادی فضلّی.
- ۱۸- نَمی از نَم «اسرار قرآن»، این کتاب ترجمه ای است از کتاب «من اسرار القرآن» دکتر مصطفی محمود.
- ۱۹- رسائل عرفانی و فلسفی حکیم قاینی . استاد مقدّمه مبسوطی بر آن نگاشته و نسخه‌های ناخوانای این حکیم را بازخوانی کرده و گاه حاشیه زده است.
- ۲۰- سه مقاله در تاریخ تفسیر و نحو.
- ۲۱- سیری در سیره نویسی و مروری بر احوال و آثار پاره‌ای از سیره نویسان.
- ۲۲- فهرست موضوعی نسخه‌های خطّی عربی کتابخانه های جمهوری اسلامی ایران.
- ۲۳- گزیده کتاب آداب تعلیم و تعلّم در اسلام. این کتاب برای دانشجویان سال اوّل کلّیه رشته‌های « تربیت معلّم » توسط استاد تنظیم شده است.
- ۲۴- روشهای تربیت اسلامی (این کتاب با همکاری چند تن و زیر نظر استاد حجّتی برای کلیه رشته های مراکز تعلیم و تربیت منتشر شده است).
- ۲۵- تعلیم و تربیت اسلامی.
- ۲۶- مجموعه بحث های تربیتی.
- ۲۷- ترجمه کتاب «تاریخ الادیان» از دکتر عبدالله دراز.
- ۲۸- توضیح البرهان در «تجوید قرآن» این کتاب ترجمه و شرح کتاب «البرهان فی تجوید القرآن» محمد صادق قمحاوی است.

ب- کتب به زبان عربی

- ۱- ابن عبّاس و مکانته فی التفسیر و المعارف الاخری الاسلامیه.
- ۲- مختصر تاریخ القرآن الکریم.
- ۳- ابلیس فی القرآن و الحدیث.
- ۴- تفسیر کاشف، جلد ششم و هفتم.
- ۵- فهرست موضوعی نسخه‌های خطّی عربی کتابخانه جمهوری اسلامی. (مجلد سوم

استاد دکتر حجّتی کتب دیگر و نیز مقالات بسیاری نیز به زبان های فارسی و عربی در نشریات معتبر علمی ایرانی و خارجی نگاشته است که شرح آن در این مختصر نمی گنجد. ایشان به دریافت جوایز و لوایح تقدیر زیادی به مناسبت های مختلف از سوی مراکز علمی و فرهنگی نائل گردیده و در سال ۱۳۸۳ به عنوان «چهره ماندگار» از سوی صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران شناخته شده و در سال تحصیلی ۸۵-۱۳۸۴ به عنوان برجسته ترین پژوهشگر علوم انسانی دانشگاه تهران معرفی گردیده است.^۱

تفسیر کاشف

یکی از پژوهشهای ارزشمند در زمینه تفسیر قرآن، «تفسیر کاشف» است. چنانکه پیش از این ذکر شد، استاد دکتر حجّتی به همراه دکتر عبدالکریم بی‌آزار شیرازی این تفسیر را تألیف نموده است.

این تفسیر به زبان فارسی است و تاکنون هفت مجلد آن شامل سوره «الحمد» تا سوره «هود» منتشر شده است و جلد هشتم آن مشتمل بر سوره های «یوسف» و «الرعد» آماده چاپ و انتشار است.

آشنایی با تفسیر کاشف و روش آن

روش تنظیم مطالب این تفسیر بدین گونه است که در آغاز پس از توضیح کلی درباره سوره و چگونگی نام آن، مطالب اساسی و پیام اصلی سوره یا آیه بازگو شده، سپس توضیحاتی در زمینه موضوعات مناسب با آیه طرح شده است. در مواردی نیز جهت توضیح و ترسیم بهتر مطالب از عکس و جدول استفاده می شود.

در این تفسیر، تقسیم بندی مباحث و دسته بندی اطلاعات مربوط به آیات همراه با اشعار، تصاویر و عکسهایی از طبیعت و موجودات آمده است. در تقسیم بندی کار تألیف، دکتر بی‌آزار شیرازی به گزینش بحثهای تفسیری و دسته بندی و توضیح مفاهیم و انتخاب

۱- لازم به یادآوری است که زندگینامه استاد با اقتباس و تلخیص از کتاب چهره های ماندگار، سال ۱۳۸۳، ویژه معرفی دکتر سید محمد باقر حجّتی و مجله بینات، فصلنامه مؤسسه معارف اسلامی امام رضا (ع)، سال سوم، شماره ۲، تابستان ۱۳۷۵ نگاشته شده است.

نکته‌های ادبی و اشعار و تصاویر دست‌یازیده و قسمت ترجمه آیات و اطلاعات مربوط به علوم قرآنی و هماهنگی مباحث را استاد دکتر حجّتی بر عهده گرفته است.

مؤلفان تفسیر «کاشف» مدّعی ارائه سبک جدیدی در تفسیر قرآن هستند. سبکی که اثباتگر چهره موزون سوره‌های قرآن و روابط آیات است. به‌همین مناسبت نام دیگری بر این تفسیر تحت عنوان «ترسیمی از چهره موزون سوره‌های قرآن و روابط آیات» نهاده شده است.

روش اصلی مؤلفین این تفسیر بر مبنای «همبستگی میان آیات» است. از آنجا که قرآن کریم یک‌واحد بهم پیوسته و مجموعه از هم‌ناگسسته است، توجه به همبستگی آیات یک سوره در تفسیر قرآن بسیار حائز اهمیت است؛ چراکه تجزیه آیات قرآن و تفسیر هر یک - جدای از تمامی سوره - بیش از هرچیز برای قرآن زیان‌آور است. لازم به‌ذکر است که برخی از مفسّرین، منکر وجود ارتباط و همبستگی میان آیات و قسمت‌های مختلف یک سوره بوده و قرآن را مجموعه‌آیاتی پراکنده از هم که میان آنها هیچ‌گونه مناسبت و ارتباطی وجود ندارد، می‌پندارند.^۱

از جمله این افراد، شیخ عزالدین بن عبدالسلام است. وی در این باره می‌گوید: «مناسبت علمی نیکوست ولی در حسن ارتباط کلام شرط این است که در یک امر مسأله‌ای واحد واقع شود که اول آن به آخر مربوط باشد. بنابراین اگر بر سبب‌های مختلفی بیاید، ارتباطی نیست... زیرا قرآن در مدت بیست و سه سال و در مورد احکام مختلفی که اسباب گوناگونی دارند، نازل شده است و سخنی که چنین باشد، ربط دادن قسمت‌های آن با یکدیگر امکان ندارد». (سیوطی، ۳ / ۲۷۶).

از دیگر کسانی که منکر وجود ارتباط میان آیات قرآن شده‌اند، شوکانی است. وی نیز در توجیه نظر خود به توجیهاتی شبیه به استدلال‌ات عزالدین بن عبدالسلام، دست‌یازیده است. (همامی، ۴۰).

آلوسی نیز از کسانی است که ارتباط هر آیه با ماقبل خود را مناسب می‌داند ولی آنرا لازم نمی‌بیند و لزوم آنرا تنها در جایی می‌پذیرد که بر ماقبل خود معطوف شده باشد. (آلوسی، ۲۰۶/۱ و ۲۱۸/۱۸).

علامه طباطبایی نیز موجب ارتباط را تنها در سوره هایی می داند که یکبارہ نازل شده اند و یا در آیاتی می بیند که پیوستگی آنها روشن است. مثلاً ایشان در مورد آیات ۱۰۱ و ۱۰۲ سوره المائدة (یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَن أَشْيَاءٍ ...) چنین می نویسد: «ارتباط بین دو آیه با ماقبل آشکار نیست و مضمون آنها از پیوستگی به سخنی که بخواهد آنچه را به تنهایی بیان نمی کنند، تبیین نماید، بی نیاز است؛ لذا احتیاجی به آنچه جمعی از مفسرین برای توجیه پیوستگی این دو آیه آورده اند، وجود ندارد.» (طباطبایی، ۶ / ۱۶۰).

هرچند برخی از مفسرین، ارتباط آیات قرآن را نادیده نگاشته و حتی بحث از مناسبت آیات و سوره را بیهوده و نادرست پنداشته اند، اما دانشمندان بسیاری یافت می شوند که با تکیه بر اصل تناسب و همبستگی آیات به مطالب گرانقدری در این زمینه دست یافته اند. دسته‌ای از این عالمان، تألیف مستقلی را به بحث در مورد تناسب آیات و سُور اختصاص داده و گروهی دیگر نیز در میان مجموعه مطالبی که در کتاب خود گردآورده اند به این مبحث پرداخته اند.

پیشینه بحث علم مناسبت آیات و سوره

۱- ظاهراً اولین کسی که در مورد وجه تناسب آیات و نیز مناسبت میان سُور قرآن به بررسی جدی پرداخته است ابوبکر نیشابوری است. (سیوطی، ۳ / ۲۷۶) او در شرح و ادبیات اطلاعات و معلومات وسیعی داشت و هرگاه بر او درس قرآن خوانده می شد بر کرسی درس می گفت: «چرا این آیه در کنار آن دیگری قرار داده شده است؟ و چه حکمتی وارد که این سوره جنب آن سوره دیگر نهاده شده است؟» وی همچنین علمای بغداد را به خاطر ناآگاهی از این علم سرزنش می کرده است. (همانجا)

۲- ابواسحاق ثعلبی در کتاب «الکشف و البیان عن تفسیر قرآن»، ۳- شیخ فضل بن حسن طبرسی در ضمن تفسیر ارزشمند «مجمع البیان لعلوم القرآن» تحت عنوان النّظم، ۴- فخر رازی در تفسیر «مفاتیح الغیب»،^۱ ۵- نظام الدین نیشابوری در کتاب «غرائب القرآن و

۱- به عنوان مثال فخر رازی در مورد سوره «البقره» گفته است: هر کس در لطایف نظم و بدایع ترتیب این سوره تأمل کند، خواهد دانست که قرآن همان گونه که از جهت فصاحت الفاظ و شرافت معانی معجزه است، به سبب نظم و ترتیب آیات هم اعجاز دارد. (سیوطی، ۳ / ۲۷۷)

رغائب الفرقان»، ۶- بدرالدین زرکشی در نوع دوم از کتاب «البرهان فی علوم القرآن»، ۷-
 شیخ ابوحیان در کتاب «البرهان فی مناسبه ترتیب سُور القرآن»، ۸- مجدالدین فیروزآبادی
 در کتاب «بصائر ذوی التمییز فی لطائف الکتاب العزیز»، ۹- برهان الدین بقاعی در کتاب
 «نظم الذرر فی تناسب الآیات و السُور»، ۱۰- جلال الدین سیوطی در کتابهای «تناسق الذرر
 فی تناسب السُور» و نوع شصت و دوم از کتاب «الاتقان فی علوم القرآن»، ۱۱- ابوبکر ابن
 العربی، در کتاب «احکام القرآن»، ۱۲- محمود آلوسی در کتاب «روح المعانی فی تفسیر
 القرآن العظیم و السبع المثانی»، ۱۳- شیخ محمد عبده و رشید رضا در تفسیر «المنار»، ۱۴-
 شیخ محمود شلتوت در کتابهای «الی القرآن الکریم» و «تفسیر القرآن الکریم»، ۱۵- سید
 قطب در «فی ظلال القرآن»، ۱۶- محمد عبدالله دراز در «النبا العظیم»، ۱۷- محمد محمود
 حجازی در کتابهای «التفسیر الواضح» و «الوحدة الموضوعیة فی القرآن الکریم»، ۱۸- علامه
 سید محمد حسین طباطبایی در «المیزان فی تفسیر القرآن»، ۱۹- محمد تقی شریعتی در
 «تفسیر نوین»، ۲۰- سعید حوی در «الاساس فی التفسیر».

نویسنده کتاب اخیر (الاساس)، گذشته از این که کاملاً به ارتباط یکایک آیه‌ها با قبل و
 بعدشان ایمان دارد، هم چنین با نگاه مجموعه نگرانه ای که به آیات دوخته است، برای هر
 یک از سوره‌ها به وجود یک مقدمه و یک خاتمه و چند مقطع قائل است و بدین سان وحدت
 موضوعی سور را نشان داده است. علاوه بر این، نویسنده به انسجام سوره‌ها نیز اعتقاد کامل
 دارد و در این جهت سوره‌های مختلف قرآن اعم از (سبع طوال، مئین و ...) در ارتباط با
 هم برآورد نموده و بدین ترتیب قرآن را هم چون مجموعه ای سخت هماهنگ و به پیوسته
 معرفی کرده است. وی همچنین نظریه محوریّت سوره «البقره» برای هفت سوره پس از آن
 را مطرح می‌کند. (حوی، ۱/ ۲۲ و ۲۳).

اساساً بحث تناسب آیات و سور قرآن کریم ارتباط مستقیم با مبحث جمع و تدوین
 قرآن دارد. در این راستا دو عقیده کلی موجود است: عقیده نخست آن که نظم آیات و
 سور را وحیانی دانسته و ترتیب موجود سوره‌های قرآن را توقیفی می‌داند و دیگری اعتقاد
 به جمع قرآن براساس رأی و اجتهاد صحابه و در نتیجه عدم توقیفی بودن ترتیب آیات و
 سور قرآن کریم، دارد. ولی مطالعه در تاریخ نزول و چگونگی جمع آوری قرآن کریم،

عقیده نخست را تأیید می نماید، زیرا هر چند آیات قرآن کریم در طول بیست و اندی سال بر پیامبر اکرم (ص) نازل شده است، ولی آن حضرت، خود، با راهنمایی جبرئیل محل هر یک از آیات را در سوره ها تعیین می کرده است. شواهد تاریخی نشانگر آن است که هرگاه آیه ای بر پیامبر اکرم (ص) نازل می شد، آن حضرت نویسندگان وحی را احضار نموده و به آنها امر می فرمود که آیات نازل را در جای مشخصی که خود آن حضرت تعیین می نمود، قرار دهند. به عنوان مثال روایتی است که احمد بن حنبل در مسند خود به سندی حسن از عثمان بن ابی العاص روایت کرده است که گفت: «در خدمت رسول خدا (ص) بودم که ناگاه آن حضرت چشمان خود را بالا برد و پس از اندکی به حال اول بازگشت و فرمود: جبرئیل به نزد آمد و امر کرد که این آیه «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ» (النحل، ۹۰) را در این قسمت از این سوره قرار دهد.» (سیوطی، ۱/ ۲۱۰) و با روایت است که آخرین آیه نازل «اتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ» است که بنا به اشاره جبرئیل در سوره بقره میان آیات ربا (البقره، آیه ۲۷۸ الی ۲۸۰) و دین (همان، آیه ۲۸۲) جای گرفته است. (سیوطی، ۱/ ۲۱۴) بدین ترتیب کاتبان وحی، آیات قرآن کریم را به همان ترتیبی که پیامبر اکرم (ص) تعیین کرده بود، نوشته و حفظ می نمودند.

آیات قرآن نیز بر یک مجموعه بودن آن دلالت دارند که به عنوان نمونه می توان به آیه ۱۰۶ سوره «الاسراء» و آیه ۳۲ سوره «الفرقان» اشاره کرد. با توجه به این آیات و روایات ذکر شده، می توان نتیجه گرفت که جمع قرآن به صورت فعلی و ترتیب موجود سوره های قرآن، توقیفی بوده و بنا به دستور وحی انجام گرفته است، لذا بر این اساس ثابت می گردد که ارتباط و همبستگی میان آیات و سوره های قرآن مسأله ای جدی و قابل اهمیت است.

باید ادعا نمود که مطالعه آیات قرآن در ضمن تمامی سوره و با در نظر گرفتن اهداف و مجموعه سوره، بسیاری از مطالب مبهم و متشابه قرآن را روشن خواهد ساخت و با چنین نگرشی، بسیاری از آیات قرآن که به نظر تکراری می رسند - مانند داستان حضرت آدم که در شش سوره آمده است - در هر کدام معانی خاص و مناسب با تمامی سوره خود را داشته و در واقع تکراری نیست. (حجتی و بی آزار شیرازی، ۱/ ۱۴)

ویژگی های دیگری که تفسیر کاشف از آن برخوردار است، عبارتند از:

- ۱- ارائه ترجمه پیوسته و تفسیر گونه با استفاده از تفاسیر مختلف و با در نظر گرفتن همبستگی آیات و با روش نگارش جدید که در این ترجمه، همبستگی آیات و دسته بندی آنها و توضیحات مفاهیم فراموش شده پاره ای از کلمات و بیان زمینه های تاریخی برخی از آیات، لحاظ شده است. ضمناً برای جبران قسمتی از هنرهای ادبی و زیباییهای تعبیر قرآن که ترجمه آنها امکان پذیر نبوده است، از اشعار جالب و تصاویر مناسب استفاده شده است.
- ۲- توجه به علم معانی و بیان و ریشه کلمات برای دریافت صحیح معانی لغات و واژه های قرآن.
- ۳- توجه به کلمات کلیدی و مترادف و اهتمام به تفاسیری که خود قرآن برای بعضی از کلمات بکار برده و به آنها معانی وسیع و اصطلاحی بخشیده است. مانند کلمات: متّقین، کافرین، ظالمین، منافقین و ...
- ۴- توجه به جایگاه معانی کلمات و آیات. از آنجا که کلمات و آیات، گذشته از معانی لغوی و انفرادی وقتی در یک آیه و یک سوره قرار می گیرند، دارای مفاهیم تازه و ارتباط با سایر کلمات و آیات می گردند؛ مانند کلمه «ولی» و «اولیاء» که دارای شش معنی است و در هر آیه ای، معنایی مناسب با آن آیه دارد، توجه به جایگاه معانی کلمات و آیات امر مهمی در تفسیر قرآن می باشد. (همان، ۱ / ۱۱)
- ۵- مطالعه و بررسی ایده های عربهای همزمان با ظهور اسلام و همرنگ با فهم مردم محیط نزول قرآن با توجه به اینکه قرآن به لسان عرب ۱۴۰۰ سال قبل نازل شده است.
- ۶- استفاده و بهره گیری از تفاسیر مختلف، مخصوصاً تفاسیر اهل بیت و تفاسیری که نزدیک به زمان نزول نوشته شده است.
- ۷- توجه به اسباب و شأن نزول آیات، جهت فهم بهتر آیات و سوره های قرآن.
- ۸- توجه به ترتیب نزول آیات جهت گسترش و توسعه و تکامل ایده های قرآن.
- ۹- توجه به معنای ظاهری و باطنی قرآن؛ از آنجا که یکی از امتیازات قرآن کریم، چند بُعدی بودن آن است و بر اساس روایات وارده که «قرآن دارای ظاهر و باطن است و باطن آن تا هفت بطن دارد» (فیض کاشانی، ۱ / ۱۸) و یا اینکه «قرآن، ظاهری انیق (زیبا) و باطنی

عمیق دارد» (نهج البلاغه، خطبه ۱۸)؛ لذا توجه به معانی باطنی قرآن، می‌تواند راهگشای معضلات و مشکلات فکری - اخلاقی همه زمانها باشد. بنا بر این تفسیر کاشف به معانی باطنی آیات نیز توجه دارد.

۱۰- استفاده از روش «تفسیر قرآن به قرآن». از آنجا که «القرآن یفسر بعضه بعضاً»^۱ (حجّتی و بی‌آزار شیرازی، ۱۳/۱)، در این تفسیر، سعی گردیده است که قرآن با قرآن تفسیر شود و در پذیرش نظریه‌ها و آرای تفسیری در معانی ظاهری و باطنی، قرآن میزان قرار داده شود.

۱۱- توجه به روش «تأویل قرآن به قرآن»؛ تأویل از نظر لغوی به معنای رجوع و بازگشت به اصل و مآل و فرجام کار می‌باشد، (راغب اصفهانی، ۹۹) این کلمه یکی از کلمات کلیدی و عناوین کلی است که در این تفسیر در سوره آل عمران به آن پرداخته شده است و یکی از اهداف این تفسیر نیز کشف تأویلات الهی در خلال آیات قرآنی و توجه به همبستگی آیات است، چنانچه در سوره بقره، تأویل و بازگشت داستان آدم، به داستان بنی اسرائیل و خاندان ابراهیم و رسالت پیامبر اکرم (ص) و در سوره آل عمران تأویل داستان حضرت عیسی (ع) و مریم به قرآن و پیامبر اکرم (ص) برای نخستین بار، آورده شده است. (حجّتی و بی‌آزار شیرازی، ۱/۱۵).^۲

این تفسیر به طور تدریجی و بارها به چاپ رسیده است، چاپ اوّل آن در سال ۱۳۶۳ هـ.ش و چاپ دوم آن در سال ۱۳۶۶ هـ.ش و چاپ سوم در سال ۱۳۷۲ هـ.ش و بقیه مجلدات تا سال ۱۳۷۹ هـ.ش توسط دفتر نشر فرهنگ اسلامی، به چاپ رسیده است.

نتایج مقاله

دکتر سید محمد باقر حجّتی، استاد معاصر و برجسته علوم قرآن و حدیث، با سالیان متمدای تدریس و پژوهش در زمینه قرآن و حدیث، خدمات شایانی به جامعه علمی - پژوهشی

۱- این تعبیر مشهور ممکن است مضمونی باشد از عبارت نهج البلاغه: کتاب الله... ینطق بعضه ببعض (خطبه ۱۳۳)

۲- محمد محمودی حجازی در زمینه وحدت موضوعی بحث قابل توجهی دارد که مراجعه به آن خالی از لطف

نموده است. یکی از آثار ایشان - با همکاری دکتر عبدالکریم بی آزار شیرازی - تفسیر کاشف است که نکات و ویژگی های گوناگونی دارد. مهم ترین ویژگی تفسیر کاشف ارائه سبک جدیدی در تفسیر قرآن است که به تصویر چهره موزون سوره های قرآن و روابط آیات می پردازد.

کتابشناسی

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- نهج البلاغه، مؤسسه فرهنگی - انتشاراتی شاکر، چاپ اول ۱۳۷۹ ش.
- ۳- آلوسی، محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، دار احیاء التراث العربی، چاپ اول ۱۴۰۹ ق.
- ۴- اسعدی، محمود، چهره های ماندگار (ویژه معرفی دکتر حجّتی)، جهان فرهنگ و انتشارات زمان، چاپ اول ۱۳۸۳ ش.
- ۵- حجازی، محمد محمود، الوحده الموضوعیة فی القرآن، دار الکتب الحدیثه، چاپ اول ۱۴۰۷ ق.
- ۶- حجّتی، سید محمد باقر و بی آزار شیرازی، عبدالکریم؛ تفسیر کاشف، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ۷- حوی، سعید، الاساس فی التفسیر، دار السلام، چاپ اول ۱۴۱۱ ق.
- ۸- راغب اصفهانی، حسین؛ مفردات الفاظ القرآن، دارالقلم، چاپ اول ۱۴۱۶ ق.
- ۹- سیوطی، جلال الدین؛ الاتقان فی علوم القرآن، فخر دین، چاپ سوم ۱۳۸۰ ش.
- ۱۰- طباطبایی، محمد حسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن، دارالکتب الاسلامیه، چاپ دوم ۱۳۹۰ ق.
- ۱۱- فقهی زاده، عبدالهادی؛ پژوهشی درنظم قرآن، جهاد دانشگاهی دانشگاه تهران، چاپ اول ۱۳۷۴ ش.
- ۱۲- فیض کاشانی، ملامحسن؛ الصّافی فی تفسیر القرآن، کتابفروشی اسلامیّه، چاپ پنجم، [بی تا].
- ۱۳- همای، عباس؛ چهره زیبای قرآن (پژوهشی پیرامون تناسب آیات)، انتشارات بصائر، چاپ اول ۱۳۷۵ ش.

و

مجله بینات، فصلنامه مؤسسه اسلامی امام رضا (ع)، سال سوم، شماره ۲، تابستان ۱۳۷۵ ش.